

UOT 94"16/18"**BERLİN KONQRESİNDƏ "ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ"****İSMAYIL MUSA***Bakı Dövlət Universiteti*
afternoon1986@hotmail.com

"Sultan hökuməti ermənilərin yaşadıkları vilayətlərdə yerli ehtiyacların zəruri etdiyi islahatları gecikdirmədən həyata keçirməyi və onların asayişini, təhlükəsizliyini kürdlərlə çərkəzlərdən qorumağı öhdəsinə götürür" (Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsindən)

Məqalədə böyük və maraqlı dövlətlərin "erməni məsələsi"ni Berlin konqresində beynəlxalq münasibətlərə gətirməsi məsələləri araşdırılır. İşdə başlıca diqqət Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsinə dair elmi-siyasi baxışların təhlilinə yönəldilmişdir. Burada Osmanlı və digər dövlətlərin arxivlərinin müəyyən materialları təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Berlin, sultan, kilsə, erməni, konqres

Berlin konqresinin nəticələri beynəlxalq münasibətlər tarixinin aparıcı mövzularından biri hesab olunur. Konqresin ümumi yekunları və bu kontekstdə Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsi ilə bağlı məsələlərə dair də çoxlu elmi-siyasi dəyərləndirmələr meydana çıxmışdır. Konqresdə Bikonsfildlə Solsberi məşhur Qorçakov üzərində qələbə qazanmış və Bismarka da üstün gəlmişdilər. Bu cür baxışlardakı həqiqətlər elə Bismark və Qorçakov tərəfindən birbaşa və ya dolayısı ilə də olsa etiraf edilmişdi. Belə ki, "konqresin mərkəzi fiquru kimdir?" sualına Bismark Dizraelini göstərərək diplomatcasına demişdi: "Bu, qoca yəhudi elə həmin adamdır"(2,136).

Görünür həm də bununla bağlıdır ki, H.Kissincer "Diplomatiya" əsərində Dizraelini "nə vaxtsa Bismark üzərində üstünlük qazana bilən yeganə dövlət xadimi" kimi dəyərləndirirdi. A.Qorçakov isə II Aleksandr üçün hazırlanan diplomatik sənəddə yazmışdı: "Berlin konqresi mənim xidməti karyeramda ən qara səhifədir". Və çar da oraya "mənim də həmçinin" əlavəsinə etmişdi (Panslavyanistlər konqresi "Berlin xəyanəti" sayırdılar).

Osmanlıya "Kipr qiyməti"nə, ümumiyyətlə, 287.510 kv.km torpaq (Anadoluda da Qars, Ərdəhan, Batum) itkisinə və Rusiyaya ödəniləcək 802 milyon frank (3; 173,176) hesabına başa gələn Berlin konqresi Türkiyənin mövqeyini

qismən də olsa möhkəmləndirdi. Belə ağır itkilərlə yanaşı Osmanlıya üstəlik dövlətlərarası münasibətlərdə uzun sürəcək bir problem (tarixi başağrısı) – müəyyən dairələr tərəfindən “beynəlxalq hüququn əsas mövzularından sayılan “erməni məsələsi” də hədiyyə edildi”.

Bununla böyük dövlətlər Osmanlının daxili işlərinə “müdaxilə hüququ” və bundan yararlanmaq üçün daha bir əlverişli imkan qazanmış oldular. Çünki digər tərəfdən, Berlin müqaviləsi (63-cü maddə) – Paris sazişinin (30.III.1856) “Osmanlının ərazi bütünlüyünə, müstəqilliyinə hörmət edilməsi və onun daxili işlərinə qarışmamaq” prinsipini (7-9-cu maddələri) aradan qaldırdığından və onun torpaqlarının bölüşdürülməsi üçün artıq “özünü doğrultmuş olan örnək” verdiyindən – daha əlavə ərazilərin (Misir və s.) qoparılmasını da “açıq qoymuşdu”. Əslində, Berlin konqresi – müqaviləsinin yaratdığı sistem Osmanlı dövlətinin bölüşdürülməsi və tarixdən silinməsi məqsədini güdüdü (1914-cü ilədək davam edən bu sistem nəzərdə tutulan nəticə ilə də yekunlaşdı).

Berlin müqaviləsinin 61-ci maddəsi “erməni məsələsi”nin beynəlxalq münasibətlərdəki yerini rəsmiləşdirsə də onun “həlli” uğrunda çalışanlar tərəfindən birmənalı qarşılanmadı. Erməni dini və ictimai dairələrində şəxələnmiş baxışlar, mövqelər və təkliflər səslənməyə başladı, qızgın mübahisələr getdi. Bu haçalanmış durumda araşdırmaçılardan B.Şimsir və digərlərinin də qeyd etdiyi kimi, iki istiqamət özünü açıq-aşkar göstərirdi:

1. Berlin konqresindən və 61-ci maddədən razılıq edənlər – ingilismeylli “nikbinlər”.

2. Berlin müqaviləsindən və onun “islahatçı” maddəsindən məmnun qalmayanlar – Rusiya tərəfdarı olan “bədbinlər”.

Berlin konqresiylə “qızıl mədəni” tapdıqlarını iddia edən “nikbinlər”in fikrincə, ermənilər bu müqavilədən (ələxüsus da 61-ci maddədən) çox mühüm siyasi mənfəətlər qazanmışdılar. “Erməni məsələsi”nin beynəlxalq münasibətlər sistemində bərqərar olması, qarşıya qoyulan “tarixi vəzifələr”in həyata keçirilməsinə ingilis himayəsinin vacibliyinin dərk edilməsi və bu sahədəki irəliləyişlər, strateji hədəflərə yetişilməsi üçün konqresdən ciddi dərslər alınması qazınan mənfəətlər sırasında sadalananlardan idi.

İngiltərənin Osmanlıdakı səfiri Layard öz dövlətinin XIN-i Solsberiyə ünvanladığı (16.VII.1878; №920) teleqramda yazırdı ki, “Osmanlı ermənilərinin istədikləri durum Berlin konqresində təminat altına alınmışdır. Onların İstanbulda çıxan “Lirakir” qəzetində gedən yazıda bundan məmnunluq bildirilir və İngiltərəyə də minnətdarlıq izhar olunur”(4).

Konqresin nəticələrini və 61-ci maddəni dəstəkləyənlər sırasında Osmanlı ermənilərinin Berlin konqresindəki təmsilçilər heyətinin tərcüməçikətibisi N.Çerasın baxışları xüsusi ilə fərqlənir. N.Çeras öz fikirlərini İstanbula döndükdən az sonra erməni dilində nəşr etdirdiyi “Berlin konqresindən nə qazandıq?” kitabçasında açıqlamışdı. Sözgəlişi, ingilis səfiri Çerasın “Berlin konqresində erməni milləti üçün əkilən toxumun meyvələrini öncədən gördüyünü” yazırdı (1,346-350). N.Çerasın məsələlərə dair mövqeyi San-Stefano

və Berlin müqavilələrinin ermənilər üçün nəticələrinin müqayisəsinə əsaslanırdı. Onun toxunduğu problemlərin çoxluğunu və rəngarəngliyini nəzərə alaraq müəyyən qruplaşma aparılmasında fayda görürük:

Birincisi, ermənilərin Berlin konqresindən və 61-ci maddədən əldə etdiklərinə dair fikirlərə nəzər salmaq. Layard Solsberiyə yazırdı (21.XI.1879) ki, ermənilərin konqresin yekunları ilə bağlı ümitsizliyə qapılmalarına lüzum görməyən Çeras “erməni məsələsi” ilə əlaqədar qərarı verən Avropa heyətinin (Berlin konqresi nəzərdə tutulur – İ.M.) rəsmi qaynaqlarına əsasən bunu bəyan edir: ermənilər Berlində San-Stefanodan daha çox qazanmışlar. Çerasın qənaətinə, Berlin konqresi San-Stefano müqaviləsinin 16-cı maddəsini 61-ci maddə ilə dəyişdirməklə qalmadı, əslində irəlidə qurulacaq milli binanın (erməni dövləti nəzərdə tutulur – İ.M.) təməllərini qoydu. “Berlin konqresiylə bir qızıl mədəni qazandıq, bu mədəni işlətmək və qızılı çıxarmaq bizə qalır”(1, 346-350).

Katib-tərcüməçi öz mövqeyini bu cür dəlillərlə əsaslandırır: 16-cı maddə xahişlərdən yaranmışdısa, Berlin onu qərarlarla möhkəmləndirdi. Əgər San-Stefano Osmanlı ermənilərinin “problemlərinin həlli” üçün təkə Rusiyanı məsul (qarant) edirdisə, bundan sonra digər böyük dövlətlər də bu missiyanı daşımaları idilər. Çerasa görə, Avropa ermənilərə gerçəkçi (həqiqi) muxtariyyət verməsə də onlara öz məqsədlərinə yetişməyə şərait yaradacaq bir maddə bağışlamışdı. Onun kitabçasında bu fikrin davamı olaraq yazılırdı ki, Osmanlı hökumətinin ermənilərin yaşadığı yerlərdə Avropa dövlətlərinin nəzarəti ilə həyata keçirəcəyinə söz verdiyi islahatlar bir gün onları muxtariyyətə qovuşduracaqdır.

İkincisi, ermənilərin İngiltərəyə bel bağlamalarının zəruriliyinə və onun əsaslandırılmasına dair mülahizələri də nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Solsberinin konqresöncəsi onlara kraliçanın arzusunu (“ermənilərin məmnunedici bir durumda, rifah və dinclik içində yaşamaları, azadlığa və muxtariyyətə sahib olmaları”) çatdırdığını xatırladan Çerasın fikrinə, soydaşları ingilis baş diplomatına minnətdar olmalıdırlar. Çünki Solsberi “erməni məsələsi”ni bu millətin haqqı kimi ən mükəmməl bir şəkildə – ayrıca maddə olaraq ortaya qoymuşdu.

Çeras yazırdı ki, Rusiyaya üstünlüklər verən San-Stefano müqaviləsi erməniləri nəzərə almadan “Şərqli məsələsi”ni sona çatdıracaqdı. XVI maddədəki “Ermənistanda” kəlməsinin 61-ci maddədə “ermənilərin yaşadığı əyalətlərdə” ifadəsi ilə əvəzlənməsini uğursuzluq (geriyə doğru addım) kimi səciyyələndirənlərə cavab olaraq kitabçada bildirilirdi: sultan hökuməti Berlin müqaviləsinə əsasən ermənilər yaşayan hər yerdə islahat aparmağı öhdəsinə götürmüşdür. “Berlin konqresindən nə qazandıq?” kitabçasında ingilis-türk (Kipr) müqaviləsi də ermənilər üçün bir nemət sayılırdı. Çünki “Rusiya və Britaniya bundan sonra Ermənistanda (?! – İ.M.) nüfuz uğrunda bir-biri ilə yarışacaqdılar və erməni ünsürü də ondan yararlanacaqdı”.

Üçüncüsü, və ən başlıcası isə, Çerasın soydaşlarına görməli olduqları işlərlə bağlı verdiyi “məsləhətlər” üzərində dayanmağa ehtiyac vardır. Bu

“tövsiyələr”in əsas qayəsi bütün millətə ünvanlanan belə bir açıq çağırışdan ibarət idi: “fəaliyyət, fəaliyyət, yenə fəaliyyət, Türkiyədə fəaliyyət, Avropada fəaliyyət, dayanmadan fəaliyyət”. Həmin fəaliyyətin konkret sahələrinə (istiqlətlərinə) dair verilən “məsləhətlər” də diqqətçəkicidir:

- cəsarətimizi itirməməli və bundan belə bizə verilənlərdən mümkün qədər çox faydalanmağı təmin etməli;
- ümitsizliyə düşməməli və bir yandan Ermənistanın (?!-İ.M.), o biri yandan da Avropanın çalışmasına nail olmalı;
- Avropanın əlimizə verdiyi silahı korşalmağa qoymadan ondan yararlanmalı;
- sultan hökuməti erməniləri kürdlər və çərkəzlərdən müdafiəyə dair öhdəliyinə əməl etməzsə (onları cəzalandırmazsa), yenə fəaliyyətə başlamalı və bunun İngiltərənin vəzifəsi olmasını unutmamalı;
- Berlin konqresiylə əldə edilən qızıl mədəninə işlətməli və qızılı çıxarmalı.

Berlin konqresinin nəticələrindən və 61-ci maddədən həyəcanlananların (“bədbinlər”in) həmfikirləri daha çox idi. Konqresdən gözlədiklərini ala bilməyən və Balkan xristianlarının əldə etdiklərini qazanmayan ermənilərin xeyli hissəsi ”küsünlər”lə həmrəylik göstərirdi. S.Stepanyanın ”Alman imperialist siyasətində ermənilər” kitabında (İrəvan, 1975; ermənicə) və s. əsərlərdə Berlin konqresi erməni faciəsinin başlanğıcı kimi dəyərləndirilirdi (5,186). Bu və digər əsərlərdə diqqəti öncə “Berlin uğursuzluğu”nun səbəblərinə dair baxışlar cəlb edir.

Fikrimizcə, bu səbəblər Eçmiədzin katolikosu N.Varjabedyanın Mançester erməni komitəsinin başçısı Q.Papazyana məktubunda ətraflı və dürüst açıqlanmışdı. Patriarxın düşüncə və qənaətinə, konqresdəki “nəticəsizlik”, əsasən, aşağıdakı hallar (hərəkətlər) ilə bağlı idi (6,253):

a) kor-koranə türk dostu (?!-İ.M.) olan Layardın İngiltərə hökumətinə yanlış bilgilər verməsi. Bizcə, ingilis səfirinin “türk dostu” olması bir o qədər də inandırıcı görünmür (Elə katalikos özü Q.Papazyana başqa bir məktubunda “yanına gedərkən acı-acı şikayətlər etdiyim Layard ermənilər üçün bir təklif hazırlamaq istəyirmiş” - deyə yazmaqda əslində bu fikrinin əleyhinə getmiş olurdu). Səfirin öz rəhbərliyinə yanlış məlumatlar yollaması da faktlarla təsdiqlənmişdir. Layardın, tərəfimizdən nəzərdən keçirilən, raport-məktub-teleqramları (4) onun sadəcə bir diplomat kimi öz dövlətinin maraqlarına uyğun fəaliyyət göstərdiyini, ermənilərin “problemləri”nin (iddia və yalanlarının) mahiyyətini yaxşı bildiyindən bu məsələlərə çox da diqqət yetirmədiyini söyləməyə əsas verir;

b) İngiltərənin, konqresdə müzakirə edilən əsas məsələlərlə bağlı Osmanlıya onsuz da çoxlu və ciddi rahatsızlıqlar yaratdığından, ikinci dərəcəli işlərdə (“erməni problemlərinin həlli”ndə) ona xoş rəftar göstərməsi (Bizcə, patriarx burada əsla yanılmamışdı);

c) Osmanlı dövləti təmsilçilər heyətinin konfransda erməni iddia və istəklərinə cavab vermələri, sərt reaksiya göstərmələri, yunan əsilli Qarateodori paşanın isə qəhrəmanlıq nümayiş etdirməsi (Təbii ki, bunu heyətin yardımçı hissəsindəki ermənilərə aid etmək olmazdı. Ancaq Osmanlı təmsilçiləri beynəlxalq şəraitin və öz dövlətlərinin durumunun imkan verdiyi səviyyədə çalışmışdılar);

ç) ən başlıcası, İngiltərə ilə Osmanlı arasında gizli müqavilənin – “Kipr sazişi”nin imzalanması (Doğrudur, bu müqavilə İngiltərəni “erməni məsələsi”nin “həlli”ndə qarant etsə də, Osmanlının Berlin müqaviləsini Kipr bahasına satın alması da danılmaz faktır);

d) konqresə göndərilən erməni təmsilçilər heyətinin bacarıqsızlığı, onların öz başları hesabına fəaliyyət göstərmələri və siyasətdə təcrübəsiz olmaları.

Sonuncu halla bağlı bunu demək olar ki, digər erməni mənbə və təhqiqatlarında da onların təmsilçilər heyəti “Berlin məğlubiyyəti”nin əsas günahkarları – səbəbkarlarından biri sayılır. Leo, “Hırımyana əsla uyğun gəlməyən vəzifə... siyasi öndərlikdi” yazmaqla, onun istədiyi (“ermənilərin idarə edəcəyi müstəqil Ermənistan) ilə bu yolda gördüyü işlərin uzlaşmadığını önə çəkirdi. Onun istədiklərini İngiltərə kraliçasının da arzuladığını (buna əvvəldə toxunmuşuq) deyən Leo keçmiş patriarxın buna görə də Böyük Britaniya hökmdarını təqdir etdiyini vurğulayırdı.

Araşdırmaçı keçmiş patriarxın Avropada apardığı “erməni davası”nı – göstərdiyi fəaliyyəti bu cür səciyyələndirmişdi: qüvvətliləri inandırmağa getmişdi, ancaq heç birinin üzünü görə bilmədi; katibi N.Çeras İtaliya Xarici İşlər nazirinin qəbulunda xeyli müddət gözləməli oldu; Almaniya imperatriçası ermənilərin məruz qaldıqları zülmələri (?! – İ.M.) eşidincə ağlamış və kayzerin adından ona söz (yəqin ki, dəstək-himayə barədə – İ.M.) vermişdi; İngiltərədə ona möhtəşəm bir rəsmi qəbul təşkil olunmuşdu. Hırımyanın bütün bu fəaliyyətinə dair erməni tarixçisi tərəfindən gəlinən qənaət – verilən xülasə də çox maraqlı idi: “Fəqət nəticə sıfır”.

Təbii ki, Leonun çıxardığı nəticə ilə birmənalı razılaşmaq mümkünsüzdür. Çünki erməni heyətinin Avropadakı və az sonra konqresdəki “əməyini yerə vurmaq” heç də obyektivlik olmazdı. 61-ci maddə, bir çox maksimalist din adamları və digər öncüllər kimi, Leonu da tam qane etməsə də “erməni məsələsi” adı altındakı fitnə-fəsadlarla “Avropanın da aldadılması”nda mühüm addım sayıla bilər (Sözləyişi, konqresin nəticələri və 61-ci maddənin şərtləri ilə razılaşmayan leomövqəli ermənilər elə o vaxtdan “Bolqarıstan təcrübəsi”ndən faydalanmaq xəttini əsas tutmuşdular) (7).

Digər bir müəllif (S.Qabrielyan) siyasi problem kimi səciyyələndirdiyi “erməni məsələsi”nin “Avropa kabinələri (hökumətləri) qarşısında açıqlanmasını incə və çətin bir iş” sayırdı (Yeri gəlmişkən, Qərb tədqiqatçılarından F.Nansen 1928-ci ildə Leypsiqdə nəşr etdirdiyi “Aldadılmış xalq” adlı kitabında Avropa siyasətinə qarışmış olduqlarına görə ermənilərə acıdığı yazırdı) (5,86)..

S.Qabrielyan yazırdı ki, ermənilərin siyasi həyatının yoxluğu və belə bir adamın sultan hökumətindəki əfəndilər (təbii ki, orada çalışan ermənilərdən söhbət gedir – İ.M.) arasından seçilməsinin mümkünsüzlüyü patriarxı iki kilsə xadimi (Hırimyan və Narbey) üzərində dayanmağa məcbur etmişdi. Maraqlı burasıdır ki, “Erməni böhranı və təkrar doğuş” əsərinin müəllifi Narbeyi “siyasi təcrübələrdən tamamilə məhrum və bu iş üçün xüsusi ilə uyğun olmayan adam” kimi səciyyələndirmişdi. Hırimyanı isə bir keçmiş patriarx kimi dar sahədə çalışan, ancaq “siyasi işlərdə təcrübə sahibi olan” şəxs saymışdı.

Digərlərindən fərqli olaraq daha çox hədəfə götürülən Hırimyanın Avropada və konqresdəki fəaliyyəti Varjabedyan tərəfindən (keçmiş patriarxın vaxtı ilə ona göstərdiyi etimadsızlığa və s. baxmayaraq) yetərinə yüksək qiymətləndirilmişdi. N.Varjabedyanın erməni Milli Məclisinin İstanbulda Berlin konqresindən az sonra keçirilən beşinci toplantısında oxunan məruzəsində yazılırdı ki, Hırimyan Ermənistanın şan və şərəfinin yasını, bəxtsizliyini məşhur bir səbrlə daşıyır, erməni millətinin keçmiş xatirələrlə titrəyən və yeni ümidlərlə vuran ürəyini təmsil edir (6;256,262).

Hırimyanın özü isə Berlindən İstanbula döndükdən sonra vəziyyəti öyrənmək istəyənlərə və ona ünvanlanan iradlara (itihamlara) cavablarını belə bir obrazlı müqayisə ilə açıqlamışdı: ”Berlində ölü ruhu üçün halva paylayırdılar (konqres masası üzərinə qoyulan “Müstəqillik yeməyi” kimi də ifadə olunur – İ.M.), mənə də ermənilərə düşən payı alıb gətirmək üçün göndərdiniz. Mən də orada gördüm ki, Balkan xristianları dəmir çömçə (qaşiq) ilə qablarını doldurdular (nəfis yeməkdən aslan paylarını aldılar). Siz mənə çömçə yerinə bir kağız parçası (memorandum) verdiniz. Onu isti halvaya nə qədər soxdumsa, bir o qədər də islandı, nəhayət, əzildi və dağıldı. Mən də boş buraxdım, gəldim (Ermənilər yalnız bir “kağız çömçə”, yəni ərizə ilə getdiklərindən “Müstəqillik yeməyi”ndən nəsiblərini ala bilmədilər). Əvvəldən bir neçə Zeytunlu üsyançı götürməyi unuttum. Onların çömçələri vardı. Qabın altından, kənarından bir şey qoparırdılar”.

Hırimyana görə, Berlin konqresinə ərizə və ya memorandumla getdiklərindən oradan əliboş qayıdan ermənilərdən fərqli olaraq silahlı mübarizə aparan Osmanlı Avropası (Balkan) xristianlarının müstəqillik qazanmaları təbii sayılmalıdır. Keçmiş patriarxın – Berlin konqresindəki erməni təmsilçilər heyətinin əsas siması olan — Hırimyanın bəzi sualları (“Heç bir xarici dil bilmədiyiniz halda bu siyasi vəzifəni necə aparacaqsınız və nə cür danışacaqsınız?”) cavablandırarkən dediyi fikir xüsusi ilə maraq yaradır. Bizcə, erməni tarixinin və xarakterinin mahiyyətini çox dəqiq açıqlayan bu cavaba (fikrə) dönə-dönə qayıdılması heç də yersiz sayıla bilməz: “Dünyanın bildiyi və eyni zamanda üzüntü, izzət ifadə edən bir dil ilə danışacağam, yəni ağlayacağam”(6,255).

ƏDƏBİYYAT

1. B.Şimşir, İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880), İstanbul, “Bilgi Yayınevi”, 1986, 509 s.
2. Киссинджер Г. Дипломатия. М., Ладомир, 1997, 848 с.
3. M. Sarıca, Siyasal Tarih, 2.Baskı, İstanbul, “AR Yayın A.Ş.”, 1983, 279 s.
4. Türkiyə Cumhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arxivi, Hariciye Nezareti, Endikatör: Siyasi-III, Karton no:185, iç no: 58/3
5. Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu, İzmir, “İmge Yayınları”, 1983, 396 s.
6. E.Uras, Tarihte Ermeniler ve “Ermeni Meselesi”, İstanbul, “Belge Yayınları”, 1987, 798 s.
7. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt III, İstanbul, “Pınar Yayınları”, 1987, 527 s.

«АРМЯНСКИЙ ВОПРОС» НА БЕРЛИНСКОМ КОНГРЕССЕ

И.М.МУСА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются научно-политические вопросы связанные со статьей 61 Берлинского договора. Здесь раскрывается сущность «армянского вопроса», сформулированной этой статьей.

Далее в ней рассматриваются главные цели великих держав (Англии, России и др.) в деле создания «армянского вопроса». Статья написана на основе изучения и анализа многочисленных дипломатических документов Османской империи и западных государств.

Ключевые слова: Берлин, султан, церковь, армянин, конгресс

“THE ARMENIAN QUESTION” AT BERLIN CONGRESS

I.M.MUSA

SUMMARY

The article studies scientific-political questions on Article 61 of Berlin Agreement. The essence of “the Armenian question” is revealed.

Furthermore, the article analyzes the major goals of great powers (as England, Russia etc.) in the formation of the “Armenian question”. The article researches a number of relevant diplomatic documents of the Ottoman Empire and Western states.

Key words: Berlin, sultan, church, Armenian, congress